

УДК 330.34.014

ЕВОЛЮЦІЯ РОЗВИТКУ ТЕОРІЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Гедз М.Й., к.е.н.

E-mail: gedz_ck@ukr.net

*Черкаський інститут банківської справи
Університету банківської справи Національного банку України*

Досліджено походження наукових поглядів на модернізацію як мікросоціальний процес. Визначено три полярні точки зору на внутрішню сутність цього явища, кожна з яких відповідає певному етапу розвитку теорій модернізації: класична теорія модернізації, неомодернізація, «контрмодернізація», постмодерн. Розкрито сутність класичної теорії модернізації, неомодернізму, постмодернізму. Згідно з класичною теорією модернізації суспільство формується відповідно до одних і тих же закономірностей, а відмінності між окремими країнами пояснюються історичним етапом їх розвитку. У неокласичній теорії кожне суспільство має власний унікальний шлях розвитку, що не піддається шаблонному поясненню. Постмодерн характеризується вивільненням світу від уніфікуючої монокультури і визнанням рівноцінності будь-яких культурних форм. Теперішній етап розвитку теорії модернізації припускає формування сучасної моделі розвитку суспільства через національні моделі.

Ключові слова: модернізація, моделі модернізації, теорії модернізації, «антимодернізація», «контрмодернізація», постмодерн

UDC 330.34.014

EVOLUTION OF DEVELOPMENT OF THEORY OF MODERNIZATION

Gedz M.Y., PhD in Economics

E-mail: gedz_ck@ukr.net

The University of Banking of the National Bank of Ukraine

The origins of scientific views on modernization as microsocial process have been investigated. Three crucial points of view on internal essence of this phenomenon, every of which is agreed with certain stage of development of theories of modernization: classic theory of modernization, neo-modernization, «kontrmodernization», postmodern. The essence of classic theory, neo-modernizm and post-modernizm has been investigated. In accordance with classic theory of modernization society is formed in obedience to the same conformities to law and differences between separate countries are explained by historical stage of their development. In neoclassical theory every society has its own way of development which is not explained in the template. Post-modern is characterized by freeing of the world from standardization of monoculture and confession of equivalence of any cultural forms. The real stage of development of theory of modernization supposes forming of modern model of development of society through national models.

Keywords: modernization, model upgrading, modernization theory, anti-modernization, counter-modernization, post-modern

Актуальність проблеми. Модернізація є однією з необхідних умов становлення нового світового порядку. В її основі лежить визнання головних закономірностей соціального розвитку, постійних змін, ускладнення політичних, економічних і культурних структур та їхніх функцій відповідно до потреб раціонального та ефективного функціонування суспільства. Розуміння модернізації як процесу оновлення отримало визнання вчених. Разом з тим неоднозначність і невизначеність цього поняття породили безліч модифікацій, які втілились у теорію модернізації.

Аналіз останніх наукових досліджень. Важливий вплив на дослідження процесів розвитку, визначення місця теорії модернізації в глобальній багатосторонній трансформації світу, а також виявлення специфіки його конституювання та застосування набутих результатів до українських реалій справили роботи вітчизняних та зарубіжних дослідників В. Геєця, В. Горбатенка, Б. Квасюка, У. Бека, Е. Гідденса, С. Леша, А. Турена, О. Конта та ін. Праці зазначених авторів відіграли провідну роль у розробці різноманітних аспектів теорії модернізації. Проте сьогодні ще бракує ґрунтовних комплексних досліджень модернізаційних аспектів розвитку. За цієї ситуації особливо актуальними стають теоретичні розробки, які надають можливість розкрити динаміку становлення та перспективи розвитку теорії модернізації. Такі наукові розвідки дозволяють підвищити ефективність наукового обґрунтування діяльності, пов'язаної з модернізацією різних сфер життєдіяльності сучасного українського суспільства.

Метою роботи є розкриття сутності теорії модернізації, причин її виникнення, етапів розвитку та обґрунтування її актуальності для України на сучасному етапі розвитку.

Викладення основного матеріалу дослідження. Вбудована в систему міжнародних культурних, політичних, соціально-економічних, фінансово-кредитних відносин, Україна не може абстрагуватися від світових тенденцій розвитку. Невід'ємною частиною глобальної багатосторонньої трансформації світу є модернізація.

Розрізняють три полярні точки зору на внутрішню сутність цього явища, кожна з яких відповідає певному етапу розвитку теорій модернізації.

Перша точка зору відбиває уявлення про модернізацію, сформовану на початковому етапі розвитку цієї теорії. Періодом її зародження називають 50-60-і роки ХХ ст.

Спочатку теоретики відносили до «модернізації» суспільні настрої, а теорія модернізації мала яскраво виражений антропологічний сенс (її називали «модернізацією особи»). Дещо пізніше, в рамках класичної теорії, що зароджувалася, процес модернізації почали сприймати як феномен світової історії або як тривалий історичний період (від XVI ст. дотепер) переходу від традиційного суспільства до сучасного.

Такий перехід був викликаний до життя прогресом, що ініціюється безперервно виникаючими суперечностями між сучасними і традиційно налаштованими верствами суспільства, між містом і селом, між реформаторською політичною елітою і масами, між зростанням масових потреб у благах і недостатнім, неадекватним зростанням потреб у складних технологіях, нових методах управління, інститутах влади, кваліфікованому персоналі, що вимагають підйому науки, освіти, культури і т. д.

Період формування класичної теорії модернізації припадає на період розпаду колоніальної системи, протиборства двох соціально-політичних систем (капіталізму і соціалізму) і характеризується як післявоєнна модернізація. Внутрішня сутність, характер, механізми здійснення процесів модернізації розглядалися в рамках теорій модернізації, що виникли як теорії суспільно-історичного розвитку, пов'язані з парадигмою прогресивних змін, спричинених: 1) «віковими процесами постіндустріальної революції», які сформували маленьку групу сучасних суспільств, що широко використовує інновації; 2) «прагненням менш або слаборозвинених країн наздогнати країни, що пішли вперед», що представлено різними процесами трансформації і включає також постсоціалістичні шляхи розвитку. У. Бек, Е. Гідденс, П. Штомпка, В. Цапф врахували в своїх дослідженнях особливості конкретних етапів суспільно-історичного розвитку, тим самим істотно розширивши рамки цих теорій. Так, В. Цапф запропонував розглядати модернізацію в тривимірному плані, пояснюючи її ще й як «реакцію модернізованих суспільств на нові виклики і шляхи інновацій та реформ» [1].

Інтенсивність проходження процесів модернізації в такому неоднорідному за своїм складом світовому просторі багато в чому вплинула на поділ країн у термінах світосистемної теорії І. Валлерстайна на три групи: «центр», «напівпериферію» і «периферію». Ініціаторами модернізації, або її «центром», називали країни Заходу (Англію, країни ЄС, США, Австралію і Канаду), пов'язані геополітичною та історико-

культурною єдністю, що привела до схожого суспільного типу розвитку, а також Японію, що приєдналася до них пізніше. Росія, Україна, Туреччина, деякі східноєвропейські та латиноамериканські держави, які віднесені до зони так званої пізньої модернізації, де цей процес здійснювався на незалежній національній основі, утворили «напівпериферію»; країни Азії, Африки і Латинської Америки, що розвиваються, – світову «периферію», яка спочатку розвивалася через систему колоніалізму і залежності як сировинний придаток до «центру».

В основу механізму здійснення процесу модернізації був закладений принцип єдності суспільно-історичного розвитку, що досягається шляхом підтримки ринкової конкуренції між країнами: прорив окремих держав у «передові» ставав орієнтиром для країн «напівпериферії» і «периферії», які, прагнучи подолати відсталість, засвоїти останні досягнення науки і техніки, не могли не модернізуватися. Таким чином, надвисокий динамізм змін, що охопили високорозвинені індустріальні країни, став головною характеристикою цього періоду історичного розвитку суспільства, названого відомим футурологом А. Тоффлером «кінцем стабільності», або «футурошоком» (епохою стресів і дезорієнтації, що виникають у людей, схильних до дуже великої кількості змін за дуже малий період часу) [2].

Проте розвиток теорії модернізації був пов'язаний з розвитком реальних процесів модернізації суспільства і точно його дотримувався. Згідно з М. Вебером, здійснення цього процесу в західному суспільстві припускало: 1) розвиток індустріального виробництва; 2) формування раціональної бюрократії; 3) наявність розвинутих інститутів, здатних критикувати і контролювати політичні й законодавчі інститути; 4) автономію індивідуальності.

Нерівномірність проходження в світовому просторі та історичному часі процесу модернізації, пояснювана наявністю періодичних криз, застоїв і деградації суспільства (у Росії початку ХХ ст., в Японії 30-40-х років, в Ірані 70-80-х років ХХ ст. та інших країнах), впливала на зміни у складі груп держав, що виділялися.

Грунтуючись на тому, що історично модернізація – це зміни у напрямі тих типів соціальної, економічної і політичної систем, які розвивалися в Західній Європі та Північній Америці з XVII по ХІХ ст., потім поширилися на інші південноамериканські країни, а в ХІХ – ХХ ст.ст. – на південноамериканський, азіатський і африканський континенти, цей процес відносили до лінійно-поступального. Практично, в класичній теорії

модернізації історичний процес розглядався як поступальна хода від певної нації, стадії економічного розвитку до «вищої», тобто фактично постулювалося, що процес модернізації спрямований в одну точку, незалежно від початкового стану суспільства, його цивілізаційної належності, культурних традицій та інших характеристик.

Уявлення про лінійно-поступальний характер розвитку суспільства було свідомо запозичене багатьма теоретиками модернізації з концепцій О. Конта, М. Вебера, Е. Дюркгейма, найбільш популярною з яких була стратегія економічного зростання, що ґрунтується на русі від традиційного суспільства з примітивними технологіями до стадії перехідного суспільства, в якому створюються передумови для індустріального зростання, потім до стадії зльоту (takeoff), яка починається з індустріалізації, потім до стадії зрілості з багатогалузевою промисловою структурою господарювання, і потім до стадії суспільства масового споживання [3].

У той же час вже на цьому етапі розвитку теорії модернізації ряд фахівців звертали увагу на нелінійну течію модернізаційного процесу: Д. Ленер зазначав, що в ході модернізації можлива «реакція відторгнення» частиною східного суспільства чужих йому західних цінностей, способу життя, стандартів споживання і поведінки [4;] І. Уоллерстайн відзначав, що розвиток «напівпериферії» не може бути гарантованим; У. Бек констатував постійне погіршення становища сировинних країн навіть у тому випадку, якщо вони здійснюють модернізацію за класичною моделлю. Про загрозу масових протестів проти модернізації писали С. Ейзенштадт [3] і М. Леві [5].

Практично, класична модернізаційна теорія, як і будь-яка інша класична теорія, з часом почала стикатися з обставинами, які не могла пояснити і передбачити, посилилася критика цієї концепції розвитку, а отже, настав час перегляду її переваг і недоліків.

Таким чином, модернізація суспільства розглядалася в класичній теорії як загальний, універсальний процес, що має одні й ті ж закономірності та етапи для всіх цивілізацій; країн і народів. Згідно з ранньою (класичною) теорією модернізації цей процес визначався не стільки як мета, скільки як засіб формування нової моделі організації суспільства, що має в своєму розпорядженні потенціал довгострокового динамічного зростання. Результатом здійснення модернізації повинне було бути формування нової цивілізації або «рамкових умов» у відносинах світової системи і геополітичної позиції країн Євразії, Африки і Америки. Технологією

досягнення цих результатів було сліпе прямування країн «напівпериферії» і «периферії» за країнами «центру», виключаючи урахування національних інтересів окремих держав, цілей і пріоритетів їх розвитку. На цьому етапі розрізняли лише дві адаптаційні форми модернізації: демократизація за західним зразком і активна співпраця з розвиненими державами.

Невдоволення, як у теоретичному, так і в практичному сенсах, вимогами класичної теорії призвело до того, що в 60-і роки ХХ ст. інтерес до модернізації почав спадати. До початку – середини 70-х років теорія модернізації була забута, але до кінця 70-х і початку 80-х років ХХ ст. вона була реанімована знову застосуванням до посткомуністичних країн, що в умовах вступу світової системи у фазу структурної кризи і тимчасового ослаблення впливу Заходу ознаменувало початок другого етапу розвитку теорії модернізації.

На відміну від першого, для якого властиві «однолінійний» підхід, недооцінка внутрішньої боротьби за владу і абсолютний вплив Заходу, другий етап характеризувався посиленням культу своєрідності окремих країн, демократизацією умов економічного зростання, де на перший план виступали проблеми політичної стабільності, що забезпечують соціально-економічний прогрес. Теорія модернізації на цьому етапі розвитку отримала назву «неомодернізм» і почала претендувати на роль деякої загальної теорії розвитку, усередині якої відбулися істотні зміни.

1. Були переглянуті поняття «сучасне» і «традиційне». У теорії модернізації із самого початку велике значення надавалося переходу від традиційного суспільства до сучасного, оскільки модернізація в рамках теорії еволюційного розвитку характеризувалася як «процес інноваційних заходів при переході від традиційного до сучасного суспільства, який може бути представлений у вигляді сукупності підпроцесів: індустріалізації, урбанізації, демографічного зростання, професіоналізації, структурної і функціональної диференціації суспільства, бюрократизації тощо». Неминуче виникала потреба у розмежуванні понять «традиційне» і «сучасне, індустріально розвинене».

М. Леві продовжив роботу з ідентифікації параметрів традиційного (відносно неомодернізованого) і сучасного (відносно модернізованого) суспільства. Серед ознак традиційного суспільства він виділив: 1) низьку спеціалізацію організації, компартименталізацію (ізолюваність, замкнутість) життя; 2) низький взаємозв'язок організацій (високий рівень самозабезпеченості, самодостатності); 3) акцент у сфері соціальних

відносин і культурних норм на традицію, партикуляризм, функціональну дифузність; 4) низький ступінь централізації; 5) нерозвиненість грошового обміну і ринку; 6) превалювання сімейних зв'язків; 7) односторонній потік продуктів і послуг із сільської місцевості в міста. До характеристик відносно модернізованого суспільства він відніс: 1) високу спеціалізацію організації; 2) високий взаємозв'язок організацій; 3) раціоналізм, універсалізм, функціональну спеціалізацію як провідні соціокультурні норми; 4) високий ступінь централізації; 5) високий ступінь розвитку грошового обміну і ринку; 6) ізолювання, відділення бюрократії від інших контрактів; 7) обопільний потік товарів і послуг між містом і селом.

2. Були виключені спрощені уявлення про процес модернізації. Визнання різних варіантів модернізації значною мірою підривало універсальність цього поняття і вимагало розрізнення процесуальних і структурних аспектів модернізації.

Історично модернізація проходила стихійно: 1) через поступове мимовільне накопичення передумов у тих чи інших сферах відносин і діяльності, поєднання яких давало якісний поштовх (наприклад, у країнах Заходу в середньовічній і постсередньовічній період) у розвитку суспільства; 2) шляхом свідомих зусиль окремих груп або осіб. Проте поступово західноєвропейська модель модернізації перестала розглядатися як «загальний зразок змін, якого буде дотримуватися суспільство» [6], тому що її схематична адаптація до умов формування окремих країн і регіонів, переважно залежного типу розвитку, могла призвести до соціального конфлікту. При здійсненні модернізаційних процесів усе частіше почали враховуватися впливи традиційних зразків культури, що виключали одноваріантність і лінійність розвитку. Важливою причиною такого заперечення послужила поява «нових» індустріальних країн – Південної Кореї, Тайваню, Сінгапуру й ін., що використали для досягнення цілей модернізації свої традиції. Г. Мюрдаль відзначав, що «усвідомлення історії і пошук національної тотожності самі по собі не загрожують і навіть не суперечать прихильності ідеалам модернізації». Навпаки, в зарубіжній літературі (А. Абдель-Малек, А. Турен, Ш. Ейзенштадт та ін.) [7] здійснення вдалої модернізації країни ставилося в чітку залежність від урахування національних особливостей без жорсткого нав'язування суспільству західних цінностей: «Модернізація не може «перемолоти» традиційність, яка багато в чому обумовлює хід і риси самої модернізації, а

прихильність суспільства власній традиції діє як стабілізуючий чинник, надаючи модернізаційному процесу стійкості та послідовності, тому потрібно свідомо використовувати традиції, включаючи релігію, для здійснення модернізації». Це говорить про неминучість зміни процесуальних аспектів модернізації – чергування традицій та інновацій, що взаємодіють складним чином і обумовлюють одна одну, в рамках різних моделей здійснення цього процесу.

Початок третього етапу розвитку теорії модернізації (з кінця 80-х років ХХ ст.) асоціюють з активізацією процесів глобалізації, що дуже змінили статус і місце модернізації, а також показали, що час класичної модернізації минув. Настання фази технологічного перевороту було обумовлене позиціями розвинених країн Заходу, що посилювалися, які привели до розпаду соціалістичного блоку. Незважаючи на те, що характерною рисою модернізації стало здійснення нового синтезу, що відповідає реаліям трансформованого світу, думки сучасників про сутність цього явища розділилися, тим самим зруйнувавши уявлення про єдиність модернізаційної теорії. На думку Е. Гідденса, С. Леша, У. Бека, світ уже вступив у нову сучасність, прикладом вдало завершеної модернізації може служити індустріально розвинений Захід. Інші автори вважають, що модернізація в цілому завершена, сучасне суспільство побудоване і сьогодні йде зворотний процес – розщеплювання соціальної тканини, руйнування суспільства, що стає квазіприродною реальністю, не керованою людьми, які, у свою чергу, все більше відокремлюються, але при цьому не є особами або індивідуумами. Треті припускають, що сьогодення – лише перехід до нової сучасності, в якій процес модернізації розглядається у рамках і масштабах становлення цілісності світу, тобто як перехід зі стану деякої сукупності (XVI – XVII ст.ст.) у конгломеративне утворення зі слабкими зв'язками (середина XIX – XX ст.ст.), а потім трансформований у полісистемне утворення, конституційоване зв'язками, або в так звану структуру взаємодії (друга половина ХХ ст.). Тому вони пропонують різні варіанти модернізаційної теорії або її субститути, які могли б прояснити трансформацію світу. Так, відповідно до класифікації, запропонованої французьким соціологом і філософом А. Туреном, розрізняють «контрмодернізацію» (альтернативний варіант модернізації за незахідним зразком, був характерний для Англії XVII ст. і Франції після падіння Наполеона I і Наполеона II) і «антимодернізацію» (відкрите протистояння модернізації) [8].

У новій реалії проблеми синтезу «традиційного» і «сучасного» висуваються в концепціях «постмодерну» і «постмодернізму». Розрізняють такі наукові підходи до визначення цього явища:

– «постмодерн» є свого роду продовженням і доповненням «модерну», під ним розуміють рух «за» сучасністю уздовж чотирьох основних вимірів: багаторівнева демократична участь, гуманізація, технології та демілітаризація [9];

– Р. Інглхарт перехід до «постмодерну» пояснює фунда-ментальним зрушенням у системі цінностей: «Зрушення до цінностей постмодерну – не перший в історії випадок великого культурного зрушення. Так, перехід від аграрного суспільства до індустріального був забезпечений зрушенням, що ознаменувало відхід від світовідношення, що формується нерухомотійкою економікою. Таке світовідношення характеризувалося неприйняттям соціальної мобільності, і наголос у ньому робився на традиції, успадкованому статусі й зобов'язаннях перед громадою, підкріплених абсолютними релігійними нормами. Його змінило світовідношення, що заохочувало економічні досягнення, індивідуалізм та інновації... Місце економічних досягнень як вищого пріоритету нині в товаристві постмодерну займає все більше акцентування на якість життя»;

– уявлення про постсучасне суспільство, на думку В. Федотової, зближує риси сучасного і традиційного суспільств: «Воно включає: орієнтацію на нове з урахуванням традицій; використання традицій як передумови неомодернізації; світську організацію соціального життя, що не виключає значущості релігії та міфології в соціальній сфері, і т. д.».

Таким чином, теорія «постмодернізму» протиставляється класичній і неомодернізму. Узагальнено можна охарактеризувати класичну теорію модернізації, неомодернізм і постмодернізм таким чином. Згідно з класичною теорією модернізації суспільство формується відповідно до одних і тих же закономірностей, а відмінності між окремими країнами пояснюються історичним етапом їх розвитку.

У неокласичній теорії кожне суспільство має власний унікальний шлях розвитку, що не піддається шаблонному поясненню. Згідно з нею умови розвитку будь-якого суспільства м'якші, їм властиві риси унікальності й традиційності одночасно.

Постмодерн характеризується вивільненням світу від уніфікуючої монокультури і виходом до культури різноманіття, визнанням рівноцінності будь-яких культурних форм. Тому для нього природною виявляється відмова від ідеї лінійного розвитку історії, від принципу універсальності

історичного розвитку, від ідеї прогресу. У постмодернізмі соціальний світ постає як нестійка сукупність локальних фрагментів, які слабо скоординовані один з одним, а тому містять у собі різноманіття можливостей подальшого розвитку.

Теперішній етап розвитку теорії модернізації припускає формування сучасної моделі розвитку суспільства через національні моделі. Розвинені країни визначають вектор модернізації. При цьому кожна територія вибирає власний шлях досягнення заданих параметрів, що враховує ідеологічні чинники і традиції (ціннісні орієнтири), політичні й економічні інтереси, технологічні, організаційні та інші пріоритети розвитку суспільства. По-суті, в теорії постмодернізму шлях до сучасності визначається зміною системи інтересів, цінностей і пріоритетів у параметрах заданого вектора розвитку світової спільноти. Такий розвиток може бути не тільки поступальним, але й хаотичним, визначатись комбінаціями, зрушеннями, припливами і відпливами в русі до сучасного суспільства. Зміна ставлення до теорії модернізації змінює і ставлення до самого визначення цього процесу.

Висновки. Підводячи підсумки, можна стверджувати, що модернізаційна парадигма продовжує розвиватися, здійснюючи при цьому експансію в нові для неї області теоретизування і абсорбуючи (і адаптуючи) нові теоретико-методологічні підходи. Класична і сучасні версії модернізаційного аналізу істотно різняться. Модифікація теоретичних основ модернізаційного підходу сприяла перетворенню спочатку досить односторонньої і абстрактної теоретичної моделі, що не грала істотної ролі в емпіричних дослідженнях, в багатовимірну й еластичну по відношенню до емпіричної реальності. Певною мірою модернізаційна перспектива виживала за рахунок принесення в жертву фундаментальних посилок – в першу чергу, еволюціоністських і функціоналістських, що входили до складу її теоретичного ядра. Орієнтований спочатку переважно на аналіз макросоціальних структур, модернізаційний підхід нині став застосовуватися і при вивченні мікросоціальних процесів, діяльнісних практик. Тим не менш, незважаючи на те, що представниками модернізаційних теорій досягнуті деякі успіхи в освоєнні діяльнісного підходу, даний напрямок як і раніше представляється у вищому ступені перспективним для вдосконалення парадигми. Мікро- та мезорівень - поки лише в незначній мірі включені в теоретичні проекти; саме тут ми бачимо найбільші можливості для розвитку модернізаційного напряму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цапф В. Теория модернизации и различие путей общественного развития / В. Цапф // Социс, 1988. № 8, С. 14-26.
2. Тоффлер А. Футурошок. / Тоффлер. А. – Спб., 1997.
3. Eisenstadt S. Modernization: Protest and Change. Englewood Cliffs (N.Y.) / S. Eisenstadt // 1966.– P. 2-5.
4. Lerner D. The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East / D. Lerner.– Glencoe ILL.: The Free Press of Glencoe, New York, 1958.
5. Levy M. Modernization and the Structure of Societies / M. Levy. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1966. – 156 p.
6. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 184 с.
7. Eisenstadt S. Tradition, Change, and Modernity/ S. Eisenstadt. – New York: John Wiley, 1973.
8. Touraine A. Modernity and Cultural Specificities / A. Touraine // International Social Science Journal. – November 1998. № 18.
9. Федотова В. Типология модернизаций и способов их изучения / В. Федотова // Вопросы философии. – № 4. – 2000. – С. 10-13.